

KAZAK HALK EDEBİYATINDA HİKMETLİ BİR DEYİŞ: ŞEŞENDİK SÖZLER

Fatma DEĞİRMENCI

Okutman, Dumlupınar Üniversitesi, Altıntaş Meslek Yüksek Okulu, fdegirmenci01@hotmail.com

*Birileri dinler evden çıkana kadar,
Birileri gönül koyar anlayana kadar.
Söz manasını bilecek birileri var,
Dikkate alır her bir sözü sonuna kadar.*

ABAY

ÖZET: Yazının bulunmadığı dönemlerde meydana gelmiş sözlü edebiyat ürünleri ağızdan ağza, sonrasında ise kuşaktan kuşağa aktarılarak varlığını devam ettirmiştir. Kazak edebiyatında sözlü edebiyat çok gelişmiştir. Kazaklar, XX. yüzyılın başlarına kadar göçebe olarak yaşamaktaydılar. Bundan ötürü onlarda yazılı kültürden çok, sözlü kültür gelişmiştir. Kazakların halk edebiyatı ürünleri bir hayli fazladır. Anız-Angimeler (efsaneler), ertegiler (masallar), makal-meteller (atasözleri), şeşendik sözler, ölenler (türküler), aytslar (atışmalar) gibi sözlü kültür ürünleri yaygındır. Bu çalışmada Kazak edebiyatının sözlü edebiyatında yer alan şeşendik sözler ve bu sözlerin tür yapısı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şeşendik Söz, Şeşen, Kazaklar, Atasözü

AN ERUDITE STYLE OF SPEECH IN KAZAKH FOLK LITERATURE: ŞEŞENDİK SAYINGS

ABSTRACT: Oral literature was pursued from mouth to mouth before the invention of writing, after that from generation to generation. One of the most known one that the oral literature progressed very much was Kazakh Literature. Kazakh people lived as nomads until earlier Twentieth Century. Due to this, their oral culture was developed more than written culture. Kazakhs' folk literature is devil a lot. Oral culture examples such as Anız-Angime (legends), ertegi (tales), makal-metel (proverbs), şeşendik saying, ölenler (folk songs), ayts (battle of words) are widespread. In this study, focus' are şeşendik sayings and their structure of sort to oral literature of Kazakh Literature

Keywords: Şeşendik sayings, şeşen, Kazakh, proverb

KAVRAM OLARAK ŞEŞENDİK SÖZ

Şeşen kavramı Türk lehçe ve şivelerinde benzer anlamlarda kullanılmış olup köken itibariyle şeş- fiilinden gelmektedir. Şeş- fiil köküne fiilden isim yapan –en ekinin getirilmesiyle türetilmiştir. Şeşen, “güzel konuşan, hatip” anlamlarına gelmektedir.

Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğünde şeş- fiili “1.(dügüm) Çözmek, açmak. 2. (elbise) Soyunmak, çıkarmak. 3. (konu, mesele) Çözmek, karara bağlamak: Meseleyi doğru (şekilde) çözüünüz. 4. (bilmece, bulmaca) Çözmek”, anlamlarına gelirken şeşen “1. Söz ustası, hatip. 2. Konuşmacı” olarak geçer. (Bayniyazov, Başkapan, 2003:639)

Hemen hemen birçok lügatte “şeşen” kelimesi aynı anlamlarda kullanılır. Şeşen Kırgız, Karakalpak, Özbek, Başkurt dillerinde de Kazak dilindeki anlamıyla kullanılır. Türk dillerinde şeşen kelimesi esas teşkil ederken, şeşensinü sözleriyle de yazılmaktadır. “Özbek dilinde “çeçan” sözü: “Ne yaparsa (ne iş olursa olsun) usta, Tuva dilinde “çeçen”: güzel, görkemli anlamlarına gelir. Moğol, Buryat-Moğol, Kalmak dillerinde “Këkën, sese(n), ñeñe sözleri “danışman, akıllı, kültürlü, zeki” anlamlarını taşır. Avcı gibi isabet ettiren manaları da bulunmaktadır” (Kasımova, 2007: 252).

B.O Oruzbayeva'ya göre Kırgız dilindeki “çeçerge” sözü Moğol dilindeki ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Şeşen sözü şeş (çözmek (çeç, ses, tses, tsets) olarak yer alır. Oruzbayeva şeşen sözünün kökenini Türk-Moğol dillerinde geçen bir söz olarak nitelendirirken şöyle der: “Şeşen, Türk-Moğol dillerinde ortak söz olması muhtemeldir”(Kasımova, 2007: 252).

Şeşen sözü halk arasında terim olarak “orator” olarak da kullanılır. “Orator: Latin dillerinde “oçaçe-aytu” (söylemek) denen sözden çıkmıştır. Daldın’ın sözlüğünde “orator”: (dilmar- konuşkan), sivri dilli, sözü şen kimse, söz ustası olarak geçer” (Kasımova, 2007: 252).

İsa Özkan’a göre Şeşen, “Arka planında derin manalar taşıyan ve nesilden nesile, ağızdan ağıza dolaşarak günümüze kadar gelip hâlâ ilk söylenildiği gün kadar güzelliğini koruyan sözler söylemek, bilgi birikimi ve yetenek gerektiren bir iştir. Böyle sanatkârâne işleri yapan kimselere değişik Türk boylarında çeçen/şeşen/sesen adı verilmiştir”(Özkan, 2000:611).

Şeşen, söz söyleme kabiliyetine sahip kişi iken bu işi yapan yani belagat yönünden yüksek sözlere de Şeşendik sözler ya da şeşenlik sözler denmiştir. Manzum ve mensur ve manzum-mensur şekli olan bu sözler uzun bir gözlem ve tecrübe sonucu ortaya çıkmış vecize değerindeki ifadelerdir. “Türkçenin tarihi gelişimi ve sözlü edebiyatımızın farklı Türk boylarında inkişafıyla birlikte lügat anlamlarını yanı sıra kavram ve tür olarak teşekkül ettiğini söylemek mümkündür. Divanü Lûgati’t-Türk’teki atı, zinciri çözmek, düğümü açmak anlamında kullanılan bu kelime daha sonraki yüzyıllarda söz düğümünü çözen, açan anlamına gelmiş bilmece, vezinli kafiyeli yır/şiiir, yoğun derin anlatımlı vecizeler şeklinde türler için kullanılmıştır”(Özkan, 2000:617).

Türk Dünyası El Kitabı’nda (IV.Cilt) Şeşendik Sözler, “Cevabı zor ve âniden sorulan sorulara cevap veren veya sonuçlandırılması zor olan münâkaşa ve dâvâları âdil bir çözüme kavuşturan, kimsenin itiraz edemediği, kıvrak bir zekâ ile söylenmiş güzel ve mânâlı sözlerdir (Tamir, 1998: 426).

Kazak toplumunda etraflıca yer alan bu sözler iç ve dış siyasette, ilişkilerde, antlaşmalarda, sözleşmelerde, ateşkeslerde yegâne unsur olagelmıştır. Bu temel unsur toplumun büyük düşünce ve akıl hazinesi olan *Jırav*, *Bi* ve *Şeşenler* tarafından söylenmiştir.

218

Bi dediğimiz kişiler şeşenlerle aynı misyonu paylaşırken Jıravlar bu kişilerden biraz farklılık arz etmektedirler. “Şeşenlerin Jıravlardan farkı, avam tabakasından olmalarıdır. Jıravlar ise havas sınıfındandır(Jannat, Şakuzadaulı, 2000:310).

“Manzum, mensur veya her ikisinin bir arada yer aldığı bu eserlerin içerik yönünden fıkra, menkıbe, hikâye, özellikler atasözü ve deyimlerle yakın bağları vardır”(Çınar, 2004:1).

ŞEŞENDİK SÖZLERİN TÜRLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Kazak edebiyatında önemli bir yeri olan bu tür kendi içinde de farklı başlıklara ayrılmaktadır. Apresyan’ya göre şeşendik sözler muhtevasına göre 5 gruba ayrılır:

1. Sosyal, İctimaî Şeşendik Sözler
2. Bilimsel (Akademik) Şeşendik Sözler
3. Mahkemelerde Kullanılan Şeşendik Sözler
4. Sosyal Yaşamdaki Şeşendik Sözler
5. Dini Şeşendik Sözler (Kosimova, 2007: 158)

Zeyneş İsmail’e göre göre şeşendik sözler 3 gruba ayrılır:

1. Şeşendik Arnaw
2. Şeşendik Tolğav
3. Şeşendik Daw (İsmail, 2002:276)

Ali Abbas Çınar’ın “Kazak Anlatı Sanatında “Şeşendik (Hikmetli)” Sözler” isimli makalesinde şeşendik sözler 3 gruba ayrılır:

1. Şeşendik Arnav
2. Şeşendik Tolğav
3. Şeşendik Dav (Çınar, 2004: 66)

Biz burada en öz şekliyle ele alınan İsmail Zeyneş'in sınıflamasını esas alacağız.

Şeşendik Arnaw: Şaka, eleştiri sözleri olarak da geçen şeşendik arnawlar, bir kişinin başka bir kişiye ithafen söylediği gönül kazanma, dilek, şaka ve dua sözleridir.

“Ağın suw ölmeydi,
Asqar taw ölmeydi.
Aspanda ay men kün ölmeydi,
Alemdе qara jer ölmeydi.
Jiyrenşe şeşen bunların cevabına karşı çıkıp:
Ağın suwdın ölgeni,
Altı ay qısta qatqanı.
Asqar tawdın ölgeni,
Basın bultın japqanı.
Ay men künnin ölgeni,
Enkeyip barıp batqanı.
Qara jerdin ölgeni,
Qar astında jatqanı.
Ajal degen atqanoq,
Bir allanın qaçpanı.
Düniyede ne ölmeydi?
Japsının ölmeydi,
Çalımın hatı ölmeydi” (İsmail, 2002:278)

Akan su ölmez,
Büyük dağ ölmez.
Gökyüzünde ay ile güneş ölmez.
Dünyada kara toprak ölmez.

Akan suyun öldmesi,
Altı ay kışın donmasıdır.
Büyük dağın öldmesi
Zirvesini bulutun kaplamasıdır.
Ay ile güneşin öldmesi,
Eğilerek varıp batmasıdır.
Kara yerin öldmesi,
Kar altında kalmasıdır.
Ecel, vuran kurşun gibi.
Bir Allah'ın emridir.
Dünyada ne ölmez?
İyi insanın adı ölmez,
Âlimin eseri ölmez.

Şeşendik Tolğaw: Konu olarak nasihat, öğüt, akıl, sözlerini içeren aşık atışmaları ve gelenek-görenek türkülerine benzeyen sözlere şeşendik tolğaw denmektedir.

219

“Kuruluş bakımından ikiye ayrılırlar. Nesir ya da nesrin egemen olduğu şeşendik sözlere *perneli söz*; nazım ya da nazımın egemen olduğu metinlere ise *termeli söz* adı verilir.” (Çınar, 2004: 67).

“Aq qoyan qaştı berkine,
Qoymaydı bürküt erkine.
Tuyağı bütün tulpar joq.
Qıyağı bütün sunqar joq.
Ölmeytin ömir joq.
Sınbaytın temir joq.

Ak tavşan kaçtı yuvasına
Kartal bırakmaz onun yakasını.
Toynağı bütün safkan at yok.
Tüyleri bütün şahin yok.
Sonu olmayan ömür yok,
Kırılmayacak demir yok.

Ölmes jan bolmaydı,
Ötkelsiz suw bolmaydı.
Birge tuwmaq bar,
Birge ölmek joq.
Japraq uşıp jelge ketti,
Aqqu uşıp şölge ketti.
Ol eşqayda ketken joq.
Barimiz baratın jerge ketti” (İsmail, 2002:281-282)

Ölmez can olmaz,
Geçersiz ırmak olmaz.
Beraber doğmak var,
Beraber ölmek yok.
Yaprak uçup rüzgarla gitti,
Kuğu uçup çöle gitti.
O hiçbir yere gitmedi
Hepimizin gideceği yere gitti.

Şeşendik Daw: Kazak Tilinin Sözdigi adlı eserde daw, tartışma, münakaşa anlamlarına gelmektedir. (Çınar, 2004: 66)

Geniş Kazak bozkırlarında kanun ve yasaların olmadığı zamanlarda boy, kabile ve toplumlarda mal-mülk, namus, toprak, boş alan, yaylaklar gibi toplumun genelini ilgilendiren konularda söylenen biy sözlerine şeşendik daw adı verilmektedir. Vatanın bölünmezliği, halkın namusu, özgürlük, barış gibi birçok konuda etken rol oynayan bu

¹ *Perne*; domra, bağlama, gitar gibi çalgıların çalınması sırasında sesi kuvvetlendirmek/artırmak için kullanılan perde sistemi; *terme*; halk yaratıcılığındaki toğaw benzeri şiirlere koşulan sazlı türkünün bir türü (Çınar, 2004: 67).

biylerin bu konularda söyledikleri sözler halk tarafından red olunmayacak kadar önemli görülüp nesilden nesile aktarılmıştır.

Sen temir de men kömür,
Eritkeli kelgenmin.
Eki eliktin balasın,
Telitkeli kelgenmin.
Egesetin er şıqsa,
İyitkeli kelgenmin.
Tıtqır sarı jelimmin,
Jabısqalı kelgenmin.
Jana üyretken jas tulpar,
Jarısqalı kelgenmin.
Tanımaytın jattarğa,
Tanısqalı kelgenmin.
Qazaq, qalmaq balası,
Tabısqalı kelgenmin.
Tabısuwğa kelmesen,
Turısatın jerindı ayt.
Sen qabilan, men arıştan,
Alısqalı kelgenmin (İsmail, 2002: 282-283). Savaşmak için geldim.

Sen demirsin, ben de kömür,
Seni eritmek için geldim.
İki karacanın yavrusunu,
İçini yumuşatmak için geldim.
Tartışmaya yiğit çıkarsa,
Kabul ettirmek için geldim.
Güçlü sarı tutkalım,
Yapışmak için geldim.
Yeni eğitilmiş safkan atım,
Yarışmak için geldim.
Tanımayan yabancılarla,
Tanışmak için geldim.
Kazak, Kalmak evlatlarını,
Barıştırmak için geldim.
Barışmaya meyletmesen,
Savaşacak meydanı söyle.
Sen kaplan olursan, ben arslan.

Tür olarak tarifinin kesin hatlarla çizilemediği şeşendik sözler, bize göre genel olarak dört türe yakınlık göstermektedir. Kategoriler aşağıda verilen başlıklara göre şu şekildedir:

220

Tarihi Efsane (Añız Angimeler)'ye Yakınlık Gösteren Şeşendik Sözler

Efsane: "1.Halkın gözünde ve anlatanın hayal gücünde biçim değiştirerek ve olağanüstü niteliklere büründürülerek anlatılan hikâye. 2. Eski çağlardan beri söylenegele ve olağanüstü olay ve kahramanları konu alan hayalî hikâyeler; söylence: mitolojik hikâye (Çağbayır: 2007: 1370).

Tarihte yaşadığı bilinen tanınmış kimselerin hayatı ve işleri etrafında teşekkül etmiş olan efsanelerdir. Kazak añız angimeleri içinde en meşhurları Asan Qayğı, Jiyrenşe Şeşen, Qorqıt, Aldar Köse ve Qoca Nasır hakkında söylenenlerdir.

Jiyrenşe Şeşen: Kazaklar arasında adı çok yayılmış olan bir halk kahramanıdır. XVI. yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. Onun hakkında anlatılanlar çoğunlukla şeşenliği (güzel söz söylemedeki ustalığı) ile ilgilidir.

Söz söylemedeki ustalıkları sebebiyle halk ünlü şeşenlere zaman geçtikçe kutsallık ve efsanevi özellikler yüklemesi de kaçınılmaz olmuştur. Bu şeşenlere ait birçok söz ağızdan ağza dolaşırken birçoğu da sonradan halk tarafından bu şeşenlere aitmiş gibi yenileri eklenmiştir. Aşağıda bu şeşenlere ait efsanevi özellik gösteren örnek metinler verilmiştir:

"Günlerden bir gün birkaç kız yakacak toplamaya çıkmış. Onlar dışarıda tezek toplarlarken yağmur yağmaya başlamış. Kızların hepsi yakacaklarını atıp evlerine doğru koşmuşlar. Sadece bir tanesi orada kalmış, üzerindeki kıyafetiyle yakacaklarını örtüp oturmuş. O sırada, geçmişte adı dillere destan olan hatip Jiyrenşe oradan geçiyormuş. Jiyrenşe kızın yanına gelip:

-Neden diğer kızların hepsi kaçıp gitmişken yağmurun altında, sırlıklam olup, giysinle yakacaklarını örtmüş oturuyorsun?" diye sormuş. Kız: "Kendim ıslanmış olsam da eve gidince kuru yakacaklarımı yakar ısınırım, giysilerimi de kuruturum." diye cevap vermiş. Jiyrenşe Şeşen, kıza ismini sormadan yanından ayrılmış. Daha sonra da o kıza oğluna almaya karar vermiş ve onu nereden bulacağını düşünmüş. Bu amaçla oğlunu önüne katıp köy köy dolaşmaya başlamış. Dolaşırken de oğlunu döve döve gidiyormuş. Görenler niye dövdüğünü sordukları zaman da: "Ben neyi yap desem, onu yapıyor." demiş. Bunu duyan herkes aşırılmış.

Fakat bir kız: "Dövin; kendiliğinden bir şey yapıncaya kadar dövin." demiş. Jiyrenşe o kızın daha önce gördüğü kız olduğunu anlamış ve onunla oğlunu evlendirmiş(<http://ekitap.kultur.gov.tr>, 2012).

Jiyrenşe Şeşen ve Aldar Köse

“Yine bir gün Jiyrenşe Şeşen bir toplantıya katılmış. Orada bazı insanlar: "Ondan daha akıllı kimse yoktur. Onu kimse kandıramaz." diyerek Aldar Köse'yi övmüş. Jiyrenşe Şeşen Aldar Köse'yi daha önce görmemiş. O, oradakilere: "Aldar Köse hep işe yaramazları, kötülerini kandırıyor. Akıllıları kandırmak nerede ona? Beni kandırmak onun için zordur." demiş. Bu söz üzerine oradakilere: "Git de kendini bir dene." demişler. Jiyrenşe Şeşen Aldar Köse'yi arayıp bulmak için yola çıkmış. O sırada Jiyrenşe Şeşen'in kendisini arayıp yola çıktığı haberi Aldar Köse'ye de ulaşmış. Aldar Köse bu haberi alınca evinden çıkmış ve o civardaki dağa tırmanıp bir tepenin eteğinde durmuş. Orada kâh tepenin o yanına, kâh bu yanına çıkıyor; bir ileri, bir geri gelip gidiyor. O böyle avare avare dolaşırken Jiyrenşe Şeşen de gelmiş ve Aldar Köse'ye:

-Ne yapıyorsun?" diye sormuş. Aldar Köse:

-Han bana çok zor bir iş buyurdu. Görevim, yerin ortasının nerede olduğunu ölçüp bulmaktır. Adımlaya adımlaya bulmak zormuş. Ölçü olarak kullandığım sopamı da evde kalmıştı; eve gidip gelmek de zor." demiş. Jiyrenşe Şeşen: "Bu benim ata binip sopamı al da gel." demiş ve hemen inip atını Aldar Köse'ye vermiş. Aldar Köse:

-Peki." demiş. O ata bindikten sonra:

-Jiyrenşe Şeşen, sen 'yerin ortası gök tepedir' sözünü bilir misin?" demiş ve gitmiş. İşte, Aldar Köse Jiyrenşe'yi böyle kandırmış derler. Bugün bile Kazaklar arasında bir kimse, birini kandırdığı, kurnazlığıyla yere oturduğu zaman "geçmişte yerin ortası gök tepeydi" der (<http://ekitap.kultur.gov.tr>, 2012).

Jiyrenşe Şeşen

Jiyrenşe Şeşen bir yolculuğu sırasında, bir köye gelmiş. Köye yaklaştığında, köyle kendisinin arasında bir nehir varmış. Nehirden geçmek istemiş, ama geçidi bulamayıp ne yapacağını şaşırılmış dururken, öteki kıyıya su almak için kovasıyla bir kız gelmiş. Jiyrenşe yüksek sesle:

- Bu nehrin geçidi nerede, diye sormuş. Kız böyle cevap vermiş:

- Şu tarafta bir geçit var uzak; uzak da olsa yakın. Daha beride bir geçit var yakın; yakın da olsa uzaktır. Jiyrenşe kızın yakın dediği geçide gitmiş. Geçmek için suya girmiş. Suyun orta yerine geldiği zaman atının ayakları çamura saplanıp, üstü başı kirlenip geri dönmüş. Daha sonra kızın uzak da olsa yakındır dediği geçide gitmiş, öteki kıyıya kolayca geçmiş ve o kızın

evine gelmiş. Eve gelip oturduktan sonra kıza:

- Canım, uzak bir yerden geliyorum; çok acıktım.

Yemeğinin en lezzetlisini ver, demiş. Kız:

- Bir yemek var acı; acı da olsa tatlıdır. Bir yemek var tatlı; tatlı da olsa acıdır, demiş. Jiyrenşe:

- Acı da olsa tatlıdır dediğin yemeği getir, demiş. Kız gidip tasa bir avuç tuz koymuş ve getirip Jiyrenşe'nin önüne koymuş. Jiyrenşe bunu görünce:

- Canım, sade tuzu nasıl yiyeceğim, demiş.

Bunun üzerine kız kalkmış bir tabak tuzsuz kara köje getirmiş. Jiyrenşe, kendisi de bir bilge olduğu için oturup düşünmüş ve kızın sözleriyle yaptıklarını kavramış. Ev sahibinin ikramını beklemeden: "Yemeğinin en lezzetlisini ver." dediği için çok utanmış. Sözleriyle davranışlarından kızın çok akıllı olduğunu anlayıp, onunla evlenmeye karar vermiş ve kızı ailesinden istemiş (<http://ekitap.kultur.gov.tr>, 2012).

Sırım Batır

Sırım Batır öz vatanına yerleşip Ürgeniş Hanın yanına varır. Ürgeniş Han Sırım Batır'ı başka bir şeşenle atıştırdı. Şeşen, Sırım'a sordu:

-Çatışmanın muradı ne? Sırım:

-Dava muradı (Yani çözülmesi). Şeşen:

-Sattıcı niyeti ne? Sırım:

-Sattıcı niyeti kazanmak. Şeşen:

-Kız Muradı ne? Sırım:

-Kız muradı gelin gitmek. Şeşen:

-Yol muradı ne? Diye sordu. Sırım:

-Yol niyeti gelmek diye cevapladı (Kenjebaynı, 2004: 133)

Fıkra'ya Yakınlık Gösteren Şeşendik Sözler

Yaşanmış olaylardan hareket ederek ders vermeyi amaç edinen aynı zamanda kökeninde az çok nükte barındıran türe fıkra denmektedir. Türk halk edebiyatında geniş bir şekilde yer bulan bu türü Kazak Halk edebiyatında da görmek mümkündür. Mizahi bakış açısının yaygın olduğu Kazaklarda en yaygın Fıkra Karakterleri Qoca Nasır (Nasrettin Hoca), Aldar Kösedir. "Aldar Köse: Adı etrafında çok sayıda efsane anlatılan bir şahsiyettir. Bu efsaneler çoğunlukla güldürücü mahiyettedir" (Jannat, Şakuzadaulı, 2000:426).

Qoca Nasır:Nasrettin Hoca'nın Kazak Türkleri arasındaki adıdır. Nasrettin Hoca ile ilgili fıkralar Kazaklar arasında da anlatılmaktadır. Bu hikâyelerdeki Qoca Nasır, Türkiye'deki Nasrettin Hoca gibi hazır cevap, açık göz, bilgili ve temiz kalpli bir kimsedir.

Tür boyutunda bakınca fıkra olan ama içerisindeki belâgatli sözler itibariyle şeşendik söz olarak da nitelendirilen bu kısa nesirler aşağıdaki gibidir:

222 Aldar Köse ve Şeytan

"Kazak rivayetlerine göre Aldar Köse'yi kimse kandıramamış, kurnazlıkta kimse onu yenememiş. Aldar Köse Şeytan'ı bile kandırmış. Geçmişte Aldar Köse Şeytan'la arkadaş olmuş. İki bir gün ava çıkmışlar ve bir av yakalamışlar, yani ganimetli olmuşlar. Kazak töresine göre ganimet önce yaşça büyük olan alırdı. Aldar Köse orada Şeytan'a sormuş:

-Hangimiz büyüğüz? Sen kaç yaşındasın? Şeytan cevap vermiş:

-Ben dünya yaratıldığı zaman yedi yaşında bir çocuktum." Aldar Köse bunu duyar duymaz hıçkırığa hıçkırığa ağlamaya başlamış. Şeytan:

-Niye ağlıyorsun?" diye sormuş. Aldar Köse'nin cevabı bu olmuş:

-Dünya yaratıldığı yıl yedi yaşında bir oğlum vardı benim. O hayatta olsaydı, bugün senin gibi kocaman olurdu, ah! Buna ben ağlamayacağım da kim ağlasın?"

Bu söz üzerine Şeytan:

-Ben senin oğlunla yaşattım." diyerek ganimeti, yakaladıkları avı Aldar Köse'ye vermiş(<http://ekitap.kultur.gov.tr>, 2012).

Kocanasır ve Koyun

"Kocanasır pazardan bir koyun satın almış. Koyunu yedeğine alıp evine giderken, yolda kalabalık bir şakirt grubuyla karşılaşmış. Şakirtler toplanmışlar ve medreseden çıkıyorlarmış. Bu şakirtler Kocanasır'ı iyi tanıyorlarmış ve her zaman onun hâl ve hareketleriyle alay ederlermiş. Onlar Kocanasır'la karşılaşınca şakalaşmaya başlarlar, ona ilginç sorular sorarlar. Kocanasır onların sorularına uygun ve güldürücü cevaplar verir. Şakirtler böyle demişler:

- Evet, Koceke, siz biliyor musunuz, yarın kıyamet günüymüş. Hocamız bize: "Gidin, gülün oynayın, eğlenin. Çok az ömrünüz kaldı." dedi.

- Koceke, koyunun size ne gereği var? Nasılsa yarın hepimiz öleceğiz.

- En iyisi sen bu koyunu kes, etiyle bizi doyur. Kocanasır:

- Peki, çocuklar, nehrin öteki kıyısına çikalım ve benim bu koyunu kurbanlık olarak keselim, demiş. Kocanasır ile şakirtler nehrin öteki kıyısına geçip koyunu kesmişler. Divane Kocanasır koyunun etini pişirmeye koyulmuş. Şakirtlerin hepsi giysilerini Kocanasır'a bırakıp suya girmişler. Onlar suda yüzerlerken Kocanasır yanına bırakılan giysileri toplamış ve ateşe atmış.

Şakirtler sudan çıkıp Kocanasır'ın yanına dönmüşler:

- Bizim giysilerimiz nerede, diye sormuşlar. Kocanasır:

- Yavrularım, yarın kıyamet günü. Giysilerin size ne gereği var? Onları ateşe atıverdim, diye cevap vermiş” (<http://ekitap.kultur.gov.tr>, 2012).

Cobanın suyunun suyu

“İki düdür yürüyorlarmış. İki düdürden biri çok cimriymiş. Dündürlerden cömert olanı dostlarını da yanına alarak cimri düdüre habersiz bir şekilde cimri düdüre ziyarete giderler. Durumun vahametini gören cimri güzel yemekler yapmak bir yana sadece önlerine bir çorba koyar. Bu da ne diye düdür sorar. Cimri ise cevaplar:

-Bu düdürün düdürüne verdiği çorbanın suyunun suyu” (Kenjebaynı, 2004: 20).

Hekim

“Hekim gelir ve hastalanıp yatan yaşlı kadının kolundaki damardan tutar. Yaşlı kadın:

-Kolum ağrımıyor, başım ağrıyor, der”(Kenjebaynı, 2004: 20).

Problem Çözmeye Yönelik Şeşendik Sözler

Didaktik bir yapı arz eden şeşendik sözler, dil çevikliği ile o an ki problemi çözmek, insanlar arasındaki husumeti gidermek ya da güzel söz söyleme yeteneğidir. Bu türün ortaya çıkma sebeplerinden en önemlisi kadıların hüküm verme sürecinde söyledikleri sözler olmuştur. 1940lı yıllardan sonra şeşendik sözler olarak nitelendirilen bu sözler gerçekte “biy sözü” olarak geçmektedir. “Bu sözleri söyleyen şeşen, biy veya efendinin aynı zamanda bilge bir kişi oluşunu göz önüne alarak şeşendik sözlere “bilge sözü” demenin de mümkün olabileceği kanaatindeyim”(Çınar, 2004: 64)

223

“Ortaya çıkış sebepleri geçmişte kadıların halk arasında yaşanan kavgalar ve tartışmalara çözüm getirme sürecine bağlanmıştır (<http://sokum.turksoy.org>, 2012).

“Çağdaş kanun ve yasaların olmadığı dönemlerde Kazak bozkırlarında gelenek ve görenekler kanun kimliğini taşımıştır. Boy, kabile arasında yaylak, mal-mülk, dul, kadın, toprak için kavgalar olmuştur. Bu tatsız olayları toplum arasındaki kadı, bey, aksakallılar adil şekilde çözmüşlerdir”(İsmail, 2002: 282).

Halk ağzında dolaşan bu şeşendik sözler, Kazak halkının barışı, kardeşlik ve dostluğu savunduğunu ve aradaki sürtüşmelerin büyük boyutlara varmadan çözüldüğünü görebilmekteyiz”(İsmail, 2002: 283).

Aşağıda geçen küçük nesir parçaları problem çözmeye yönelik şeşendik sözlere örnek teşkil etmektedir:

“Zengin bir Kazak, bozkırda aşık oynayan çocuklara gelir. Kendisinin buraya yerleşeceği gerekçesiyle çocukları oradan uzaklaştırmak ister. Bu hareketlenme sırasında adamın atı ürker, kalpağı yere düşer. At, yere düşen kalpaktan ürker ve zengin adamı düşürür, adam ölür. Halk toplanır. Zengin Kazak'ın yakınları çocuklara kan bedeli ödetirmek isterler. Tartışmalar yaşanır. Öte yandan gelen 7 yaşındaki bir çocuk, halkın yaşadığı bu tartışmalara hayretle bakar ve konunun boş yere zorlaştırıldığını, aslında meselenin çözümünün zor olmadığını söyler. Halk “probleme çözüm getirdikten sonra genç de olsa ata sayılır” der ve söz söyleme yetkisinin 7 yaşındaki bu çocuğa verilmesini kararlaştırır. Sözü alan çocuk; problemin eski ataların kan bedeli yargılarına göre çözülebileceğini, buna göre bir erkeğin kan bedelinin 1000 koyun, 1000 tenge veya 100 at olduğunu söyler. Fakat “bunun bedelini akılsıza mı, yoksa zengine mi paylaştırırım” der. Halk, suçun akılsızda olduğunu, bunun için bedelinin akılsıza ödettilmesini ister. Sözü tekrar alan çocuk “Öyleyse oyun oynayan çocuğun yaptığı iş delilik, onca geniş toprağa rağmen çadırını çocukların oynadığı alanda kurmak isteyen zengin adamın yaptığı iş delilik, atın boş yere ürkmesi delilik ürkmeden dolayı yere düşen kalpağın bu hali delilik. Yüz atı bu dört deliliğe ayırırsak çocukların yirmi beş, zengin adamın ise yetmiş beş at kan bedeli ödemesi gerekir (Çınar, 2004: 75).

Kazak edebiyatının en ünlü şeşenlerinden biri Jirenşe Şeşen'dir. "Rivayetlere göre, o devrin hanı Jirenşe'nin hanımına âşıkı. Jiyrenşe'yi alt etmek için hep onu zor durumda bırakmıştı. Mesela, bir defasında han, Jirenşe'ye şöyle demiş: "Şu pişirilmiş ördeği bana, hanımına, iki oğluma ve kendine eşit olacak şekilde böl. Şayet bir miskal dahi yanılırsan kelleni alırım!. Jirenşe hemen bıçağı eline alarak paylaşmaya başlamış. "Efendim, siz hep bizim başımız idiniz. Başı siz hak ediyorsunuz. Han hanımsız olmaz, kuş boyunsuz olmaz. Boyun kısmı hanımınıza düşüyor. İki oğlanınız ise cenahınızdır ki, iki kanadı onlara veriyorum. Ben başta ayakta değil, orta durumdaki insanım ve orta kısmını kendime ayırıyorum" demiş ve hanı mağlup etmiştir" (Jannat, Şakuzadaulı, 2000:312).

Vecize Değerindeki Şeşendik Sözler

Bu kategoriye giren şeşendik sözler, nesir içerisinde ya da nazım içerisinde parçaya yayılmış olsa da tek cümlede yoğunlaşmıştır. Bu cümleyi parçadan çıkardığımızda bağımsız olarak yüksek bir değer ifade eden cümleler oluşacaktır. Kazak Halk anlatısında önemli bir şeşen olan Jiyrenşe'nin kendisi gibi bilge olan eşi Karaşaş'ın vefatını hiç kimse söylemeye cesaret edemez. Bu süreçte Janibek Şeşen bunu göze alarak her biri vecize değerinde olan aşağıdaki sözlerle Karaşaş'ın ölüm haberini şu şekilde anlatır:

Janibek: Jiyrenşe, babası ölmek ne demek?

Jirenşe: Dağ yürüdü, çınar çürüdü, yaylayı düşman aldı, kışlağı yangın aldı demek.

Janibek: Anası ölmek ne demek?

Jirenşe: Pınar ağzı kapandı demek.

224

Janibek: Abisi ölmek ne demek?

Jirenşe: Sağ kanadı kırıldı, taş kalesi yıkıldı demek.

Janibek: Kardeşi ölmek ne demek?

Jirenşe: Sol kanadı eğrildi, çelik kılıcı yamuldu demek.

Janibek: Çocuğu ölmek ne demek?

Jirenşe: Ağza ateş, sineye kor düştü demek.

Janibek: Hatunu ölmek ne demek?

Jirenşe: Heyhat! Karaşaş'ım göçtü demek!..." (Jannat, Şakuzadaulı, 2000:312-313).

"Janibek Han halkı toplamış: "üç arsız, üç bilinmez, üç yetim nedir?" diye sormuş. Toplanan halk şu cevabı vermiş: "üç arsız: uyku, gülmek, yemek" olmalı; üç bilinmez: "konuk, nasip, ecel" olmalıdır demiş, ancak üç yetimin cevabını bulamamış. Bu mecliste bulunmayan Karabas Biy'i özel olarak çağırılan Janibek Han soruyu ona da sormuş. KARabbas ise üç yetim değil, beş yetim bulunduğunu söylemiş:

Otu olmayan toprak yetim,

Yöneticisi olmayan halk yetim,

Halkından ayrılan yiğit yetim,

Dinlenmeyen söz yetim,

Ağıtsız kız yetim(Çınar, 2004: 75).

SONUÇ

Temenni dilekleriyle başlayıp, güzellik ve barışa dair alkışlarla devam eden, halk tarafından bilinen, ünlü kişilerin belli bir olay karşısında olaya dair zihin çevikliği ve nüktedanlıkla dile getirdikleri sonraki kuşaklara sunulan bir öğüt, uyarı niteliğinde kalıplaşmış sözler olan şeşendik sözlerin, Kazak halk edebiyatı anlatı geleneğinde önemli bir yeri vardır. Yukarıda örneklerde de görüldüğü üzere şeşendik sözler, tür itibarıyla bir kalıba sokulamamaktadır. Bazen nazım bazen nesir bazen de nazım-nesir karışık yapıda olan bu sözlerin belirli bir tür formatı yoktur. Şeşendik sözler bazen tarihi efsanede bazen bir problemi çözmek üzere konuşan bilgenin sözlerinde bazen insanı tebessüm ettiren fıkra türünde bazen de Türkiye Türkçesinde vecize olarak nitelendirdiğimiz birkaç cümlelik ifadelerde yer alır.

Zengin kültürün önemli bir unsuru olan bu sözler, kıymetli bir hazine değerindedir. Şeşendik sözler Kazak toplumunun geleneklerini, göreneklerini, karakterini, hayat anlayışını yansıtmaktadır. Bu sözler içerisinde derin felsefe, ince nükte, ironi, ve taşlama yer almaktadır.

Uzun yıllar geçmesine rağmen ilk günkü tazeliğini koruyan bu sözlerde jırav, bi, şeşen olarak nitelendirilen toplumun ileri gelen kişilerinin tüm bir milleti bu güzel sözlerle nasıl ikna ettiğini, yönlendirdiklerini görmek mümkündür.

Şeşendik, arnaw, şeşendik tolğaw, şeşendik daw olmak üzere üç farklı türü bulunan şeşendik sözler, konuya göre türlere bölünmüştür. Şeşendik arnaw, dilek, şaka ve eleştiri sözleri olarak geçerken; şeşendik tolğaw, nasihat, öğüt ve akıl sözleri olarak geçer. Şeşendik daw ise özgürlük, barış, toprak, yaylaklar gibi milleti birinci derecede ilgilendiren konularda söylenmiş sözlerden oluşmaktadır.

Şeşendik sözler Türkçe’de tam olarak bir türe karşılık gelmemektedir. Bu makalenin esasında vurguladığımız üzere şeşendik sözler, kategorize etmemize göre dört türe yakınlık göstermektedir. Bunlar:

1. Tarihi Efsane (Añız Angimeler) Değerindeki Şeşendik Sözler
2. Fıkra Değerindeki Şeşendik Sözler
3. Problem Çözmeye Yönelik Şeşendik Sözler
4. Vecize Değerindeki Şeşendik Sözler

Kültürel anlamda milletleri bir arada tutan bu sözler daha birçok asır insanlığın kenetlenmesini sağlayacaktır. Kazak halk edebiyatında önemli bir yer edinen bu sözler, sadece Kazak edebiyatında değil tüm Türk kültürü için önemli bir yer teşkil etmektedir.

KAYNAKLAR

- ADAMBAYEV, Bantabay, **Kazak Şeşenderi**, 2008 Almatı.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar, **Türkçe Sözlük**, 2007 İstanbul.
- ÇINAR, Ali Abbas, “Kazak Anlatı Sanatında “Şeşendik (Hikmetli)” Sözlere”, **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2004.
- DOĞRU, Abdülmecit; KAYNAK, İsmail, **Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü**, 1991 Ankara.
- GRÖNBECH.K, çev. Kemal Aytaç, **Kuman Lehçesi Sözlüğü**, 1992 Ankara.
- İSMAIL, Zeyneş, **Kazak Türkleri**, 2002 Ankara.
- KENJEBAYNI, Beysembay, **Tımpu**, 2004 Türkistan.
- Kırgız Sözlüğü C. I, 1994 Ankara.
- 226 KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek, **Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü**.
- KOSİMOVA, G., **Şeşendik Önerdin Negizderi**, 2007 Almatı.
- ÖZKAN, İsa, “Türk Boylarının Sözlü Edebiyatındaki “Çeçen/Şeşen/Sesen” Teriminin Etimolojisi”, **Uluslar Arası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri**, Kültür Bak. Yay., 2000 Mersin.
- PRÖHLE, Wilhelm, çev. Kemal Aytaç, **Karaçay Lehçesi Sözlüğü**, 1991 Ankara.
- SAKAOĞLU, Saim, **Efsane Araştırmaları**, 1992 Konya.
- Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü** C. 6, 2006 Ankara.
- Türkçe—Kırgızca-Orusça Sözlük**, 2006 Bişkek.
- Türkçe Sözlük**, TDK yay, 1998 Ankara.
- YARDIMCI, Mehmet, **Türk Halk Edebiyatında Nesir**, 2004 İzmir.
- <http://sokum.turksoy.org>.
- <http://ekitap.kultur.gov.tr>.